

**ПАМЕТ И ПАМЕТНИК:
ПОДРЕЖДАНЕ И ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ НА ЛИТЕРАТУРНАТА ПАМЕТ
(ПРИНОСЪТ НА ВАРНА КЪМ БЪЛГАРСКИЯ ПАНТЕОН)**

Емил Димитров

Резюме: предмет на доклада – част от по-мащабен научно-изследователски проект, посветен на социологията на българската литература, – е оформянето през 20–30-те години на XX в. на българския литературен мемориал, по-точно – на изграждането на системата от паметници на български поети и писатели. Акцентира се върху вътрешната връзка памет – паметник (паметникът като материализация, „вкамняване” на паметта), ролята на институциите (най-вече на българската държава) при изграждането на литературния мемориал и значението на името и делото на *Ив. Вазов* като негов „център”.

В доклада специално внимание се отделя на ролята на Варна в изграждането на българския литературен и културен мемориал (във Варна са издигнати единствените паметници приживе на български дейци на културата – на *Иван Вазов* 1920 г. и на митрополит *Симеон* 1930 г.).

В българската културна история само на двама души *приживе* са издигнати паметници: на *Иван Вазов* (през 1920 г.) и на митрополит *Симеон Варненско-Преславски*¹ (1930 г.) – и двата във Варна. Дали тук не става дума за произвол на характерния за България местен “патриотизъм” или все пак можем да подирим някакво по-дълбоко послание? Едва ли може да иде реч за първото, понеже ако издигането във Варна на паметник на *Бургазлията* *Одисей Попниколов*, прославил се “во сърдцех” като председател на варненската митрополитска катедра (митрополит *Симеон* е най-дълго управлявал – цели 65 години (1872-1937) – своята епархия митрополит не само в българската църковна история, но може би изобщо в историята на християнството), все пак някак е разбираемо, то за каква “скрита” и не съвсем легитимна връзка можем да говорим при казуса “*Вазов във Варна*”? Очевидно, става дума за нещо друго.

¹ За митрополит *Симеон* по-подробно вж.: *Варненски и Преславски митрополит Симеон*. Съчинения. Т. I: Църква и история / Съставителство, подготовка на текстовете, предговор, въвеждаща студия, бележки, показалци и речници *Емил Димитров*. С.: Изток-Запад, 2011. 768 с.

През 20-те години на дневен ред излиза въпросът за изграждане на националния мемориал: историческата и културна памет на нацията трябва да бъде подредена, а за това са й необходими неподвижни ориентири, жалони. Обществеността в България в годините непосредствено след крушението на “националния идеал” е особено чувствителна към живата връзка и спойка на времената; от изключителна важност се оказват *заветите* на Възраждането, съответно – дейците, разпознати като техни носители. Впрочем, думата ‘завети’ е една от ключовите за епохата и за цялото междувоенно време: обществено санкционирана културна потребност е удържането на тези завети – не само пренасянето им през годините, но и тяхната възможна бъдеща актуализация. “Заветите на Възраждането” всъщност са “конструкт” и проект на съвременността, “четяща” миналото така, както това изискват задачите на *бъдещето*. Символ на времето и знак за неговите потреби е нереализираната инициатива за изграждане “Паметник на Възраждането на българския народ”, “разтворил” се в поредицата паметници на възрожденци, образуващи “гръбнака” на националния мемориал.

“Духът на времето” и обществото, усещашо пулса на деня, изискват “съработничеството” на живи и мъртви – още по-необходимо в ускореното българско време, в което времената постоянно се “застъпват”. Обществото разполага с “иззетата” лична биография на живите възрожденци, а чрез техните паметници миналото не само *присъства*, а се усеща *живо*.

Паметниците на Иван Вазов и митрополит Симеон във Варна², символично маркиращи десетилетието 1920–1930 г., са своеобразна санкция на обществеността и “провинцията” (т. е. страната) за процесите, разгръщащи се главно в “центъра”, в столицата и свидетелство за това, че тук наистина можем да говорим за наличието на повече или по-малко ярко изразен, макар и смътно усещан, *обществен консенсус*. Както обикновено става в България, държавата се наема с изразяването на обществените тежнения – с всички произтичащи от това „активи и пасиви”.

Ето как и тук чрез полагането на основните маркери, ориентири на историческата и културна памет незримо, символично-смыслово се свързват литература и църква.

В един брой от 1937 г. на авторитетния и независим в. «Зора» е публикувана снимка с текст: “Група летовници при паметника на Димчо Дебелянов в родния му град Копривщица. В каменната фигура на паметника са възплътени няколко от най-хубавите стихове на поета за “старата на прага”, която очаква своя злочест син. Тоя хубав паметник е дело на нашия известен скулптор проф. Ив. Лазаров”.³ Както се вижда, във втората половина на 30-те години литературните паметници вече са *място за поклонение*, те са едновременно и “вход” в света на поета/писателя, и проява на възникващия “културен туризъм” – местна

² За тях по-подробно вж.: *Савов Н.* Паметниците на Варна. Варна: Барс агенция, 2007, с. 87–91, 97–103.

³ При паметника на Димчо Дебелянов // *Зора*. Год. XIX. № 5459. 1937. 11 септември, с. 8.

“забележителност”, включена в туристическите маршрути.

Интересно е да видим кога (и най-вече *как*) са въздигнати паметниците на българските писатели.

Основният масив от паметници на територията на България, или, другояче казано, системата от материализации, „вкамениявания” на историческата и културна памет, са изградени през междувоенните години, през 20-те и 30-те г. на XX в.

Системата от паметници, посветени на писатели (или други дейци на националната култура) е като че „обратната страна на медала” на трескаво изгражданите по това време из цялата страна военни паметници. Едните са съградени, за да запазят имената на положилите живота си за „други своя” – жертвите в името на националния идеал, другите – в памет на творците, олицетворяващи този идеал. Едните са въздигнати „за упокой”, а другите – „во слава”.

Литературният паметник *par excellence* в България е, разбира се, паметникът на Вазов. Въздигнатият приживе паметник във Варна и бюстът на поета в Борисовата градина всъщност са репетиция за *същинския* паметник, въздигнат в столицата след неговата смърт. Това всъщност е *единственият* паметник в България, за чието съграждане е изработена и приета специална “Програма за конкурса по издигане паметник на народния поет Ив. Вазов”, утвърдена само месец след неговото погребение с отделен Указ на държавния глава (№ 226 от 30 ноември 1921 г.) и публикувана незабавно във висшия държавен печатен орган⁴. Инициативата, разбира се, е свързана с името на министър Стоян Омарчевски: “Ваше Величество, чест имам да помоля ... да благоволите и чрез подписване на тук приложения указ да утвърдите приложената към същия указ “Програма...”, одобрена с III-то постановление на Министерския съвет, взето в заседанието му от 25 ноември 1921 г., протокол № 182”⁵.

⁴ Държавен вестник. 1921. № 202. 7 декември.

⁵ Пак там.

Кои са интересните моменти в “Програмата”, достойни и тук да бъдат възпроизведени? В “ударния” член първи се определя *целта* и средствата за нея: “Паметникът се въздига за увековечаване паметта на Ив. Вазов от волни пожертвувания на българския народ за признателността му към поета. За тая цел се определят 1 000 000 лева. В случай, че не се получи тая сума, Българското правителство се задължава да я допълни, като предвиди необходимия специален кредит”. Министерството на просвещението инициира създаването на “Комитети за събиране волни пожертвувания” из цялата страна, чрез които се събират средства за изграждане на паметника “от народа”; всички събрани суми постъпват в нарочно създадения (към МНП) централизиран фонд “Паметник Ив. Вазов”. Мястото на паметника е точно фиксирано: “паметника ще се издигне западно от църквата “Св. София”, в ъгъла, гдето се свършва градината – срещу руската легация” (чл. 2). Точно там той се намира и днес; това, че мястото на паметника не е случайно избрано, а е плод на цялостен замисъл на държавата по “вграждане сянката” на Вазов в центъра на българската столица, се вижда и от изискването към участниците в конкурса да “не се изпуска из пред вид хармонията, която трябва да има между площада и самия паметник” (чл. 5). Чрез съотнасянето със “Св. София” неявно се предполага и съотнасяне с пресния гроб на поета (вж. по-горе, гл. 1, § 3). “В конкурса могат да вземат участие само български художници: скулптори, живописци и архитекти” (чл. 4), на които “се предоставя пълна свобода относно идеята, големината и групировката на паметника” (чл. 5), но със следното категорично условие: “образа на народния поет *трябва* да бъде направен в *надестествена* (к.м. – Е.Д.) големина” (чл. 7). Така се мисли не само за хармоничното вписване на паметника в градското пространство, а и за вграждането на поета в националното духовно пространство изобщо: паметникът дава пластичен израз на вече формираната обществена нагласа за свръхестественния ръст на “народния поет”.

Паметникът е поредната стъпка при „конструирането“ на вазовоцентризма: той вече не е идея на литературноисторическото съзнание, а е зримо-пластичен символ, поместен в центъра на духовния и политически център на България. Очевидно е и днес особеното, смислово натоварено място, което заема пространството пред храм-паметник “Св. Александър Невски”, маркирано от зданията на Патриаршеската катедрала, Св. Синод и “Св. София”: най-високото място на стара София “по идея” е съотносимо с най-висшата духовност. Паметниците, които се намират тук – на Иларион Макариополски (в градинката пред Св. Синод, открит 1925 г. от едноименния комитет с председател М. Арnaudов), на Незнайния войн и на Ив. Вазов пластично възплъщават “триединството”: Църква, армия и литература – трите “ипостаси” на българския “национален проект”.

След като е въздигнат основният, “централният” паметник, то пътят за увековечаване паметта и на други писатели и творци вече е открит: културният и литературен мемориал вече има свой устойчив, неподвижен “център”.

Паметниците на писатели са, разбира се, част и от постепенно изграждания (“сглобявания”?) на цялата територия на България национален мемориал. За да видим каква точно част те представляват, можем мислено да се разходим из “представителната извадка” от този мемориал, неговото *лице* – поредицата бюстове в Борисовата градина в София – част от по-мощен, но нереализиран замисъл. Ето кои паметници са издигнати там през 20-те и 30-те години на ХХ в.: на Ив. Вазов (1920, но паметникът е открит и осветен през 1924 г.)⁶, Хр. Ботев (1926), П. Берон (1928), Г.С. Раковски (1929), Г. Бенковски (1929), Л. Каравелов (1931), П.Р. Славейков (1931), П.П. Славейков (1931), П.К. Яворов (1935), М. Дринов (1936), Д.

⁶ Т. е. в самото начало на 20-те години в българската столица на Ив. Вазов са изградени *два* паметника – отново нещо уникално и немислимо за който и да било друг представител на националния или литературен Пантеон.

Желязков – Фабрикаджията (1937).⁷ Както се вижда, към 1937 г. са изградени 11 бюста, като 9 от тях са на писатели и книжовници, т. е. всички без тези на Бенковски и Фабрикаджията. Дори от списъка да изключим П. Берон, Г. Раковски и М. Дринов като “не съвсем писатели”, остават шестима увековечени поети и писатели, т. е. повече от половината. Това ясно и нагледно илюстрира основната тенденция: историческата памет се удържа предимно като литературна памет, или по-точно – българският мемориал се изгражда в съответствие с принципа на литератуцентризма.

Кой изгражда бюстовете? Най-много (7) са изградени от държавата в лицето на МНП, 2 – от обществени комитети, 1 – от Художествената академия (Художествено-индустриалното училище), 1 – от предприемачи и индустриалци (този на Д. Желязков – Фабрикаджията, издигнат по случай 100 год. на българската индустрия). С други думи – мемориалът се изгражда (уж) в съдружие между държавата, обществото и бизнеса, но при недвусмисленото надмощие на първата: държавата притежава “контролния пакет” от националния мемориал, тя решава кой и как да бъде помнен и увековечен.

Как по това време става откриването на паметник? Не е никак странно, че за това е изработен особен църковно-граждански ритуал, който обикновено включва няколко задължителни елементи, които гарантират: 1) *сакралност* (църковна служба, освещаване на паметника); 2) *публичност* (шествие, речи и пр.); 3) *дидактичност* (сказки, специални часове в клас и пр.). Ето едно типично съобщение в печата – това за откриване паметника на М. Дринов в София: “... На 31 т.м. (май 1936 г. – Е.Д.), неделя, ще се чествува паметта на добре известния и заслужил наш историк и родолюбец проф. Марин Дринов. Същия ден преди обяд в църквата “Св. София” ще се отслужи панихида за покойния, след което ще се

образува шествие до Борисовата градина, гдето ще стане освещаването на издигнатия паметник-бюст на професора. – Във връзка с това М-вото на просветата е наредило утре, събота, да се отдели време от последните учебни часове, в което преподавателите по история и български език да запознаят учениците с делото и заслугите на проф. Дринов.”⁸

Ако отчленим от мемориала в Борисовата градина само писателските паметници, то не можем да не отбележим, че един сред тях все пак *не е* издигнат от държавата: този на Яворов (1935), въздигнат от арменците в България (скулптор – Т. Агаронян). Казват, че едва ли има друг случай в европейската (световната?) литература, когато поет само с едно стихотворение (“Арменци”) си е спечелил такава благодарна памет сред друг народ. Както се вижда, с това стихотворение П.К. Яворов си е спечелил и паметник, и място в националния мемориал. Това, разбира се, е единственият паметник от това време, въздигнат от “чуждите”, макар и *своите* чужди.

И, последно, трябва да се отчете отрадният факт, че с постепенното изграждане на мемориала в Борисовата градина (представителен и за столицата, и за Царството като цяло) са ангажирани най-добрите български скулптори: Жеко Спиридонов (бюстовете на Вазов и Бенковски), Иван Лазаров (П. Берон, М. Дринов, Г.С. Раковски) и Андрей Николов (П.Р. Славейков, Л. Каравелов, Хр. Ботев, П.П. Славейков).

И така, националният мемориал се изгражда (най-вече) от държавата; тя е и тази, която подрежда и йерархизира паметта на нацията, в това число – и нейната литературна памет.

Има обаче един случай, който от начало до край е в противоречие с главната тенденция на времето. Все пак поне веднъж българското общество е въздигнало достоен паметник на

⁷ Вж.: Ганев Н. Паметниците на столица София. Кратки исторически бележки с много илюстрации в текста. С.: Печ. Иван Рилски, 1939, с. 70-80.

⁸ Чествуване паметта на проф. Дринов (Нарежданията на М-вото на просветата) // Зора. Год. XVIII. 1936. № 5073. 29 май, с. 7.

голям български поет. Неговото име е Димчо Дебелянов.

През 1926 г., във връзка с 10-годишнината от смъртта на подпоручик Динчо Дебелянов в Европейската война, кръжецът “Живо слово”, основан от руската емигрантка Вера Пушкарьова-Пехливанова, бивша солистка от трупата на Санкт Петербургския Александрински императорски театър⁹, подема инициативата за пренасяне костите на поета от гроба му в двора на черквата “Благовещение на св. Богородица” в Демир хисар (дн. Сидерокастро), Гърция, и повторното му погребение на родна земя, което става през август 1931 г. Естествено продължение на тази инициатива е въздигането на популярния паметник, дело на Иван Лазаров¹⁰, скоро превърнал се, както видяхме по-горе, в място на поклонение, в място на паметта (мнемотоп).

Всички стъпки по увековечаване паметта на Дебелянов, или, другояче казано – по присъединяването му към националния мемориал, са направени от *обществени* по своя характер обединения – кръг от съмишленици и приятели, предприели издаването на първата книга на поета (Стихотворения. С.: Ал. Паскалев и сие, 1920. 84 с.); почитатели и самодейци – създатели и служители на култа към поета; и, накрая, кръжецът “Живо слово”, замислил и реализирал “от край до край” впечатляващия културно-мемориален проект.

В „случая Дебелянов” паметник, памет и поет са в щастливо единение, а значи са достойни един за друг. Тук поетът, макар и посмъртно, е пророк тъкмо в своето “любезно Отечество”.

⁹ За нея по-подробно вж.: *Димитров Е.* Двете културни биографии на Вера Пушкарьова (С публ.: *В. Пушкарьова.* Паметникът на Дебелянов. Изкуството на четенето и речта. Писмо до Боян Пенев. *Съвременниците за нея:* Николай Лилиев. Екатерина Каравелова). – В: Литературен вестник. 2004. Год. XIV. № 19. 12 –18 май, с. 12–13. (Архив).

¹⁰ Вж.: *Лазаров Ив.* Как създадох паметника на Димчо Дебелянов. – В: *Пак той.* За изкуството. С.: Български художник, б.г., с. 140-141.

Можем да посочим редица примери за директна политическа употреба на историческата и културната памет. Въпросът стои малко по-дълбоко от моментната политическа конюнктура, а именно: пита се коя е институцията – *легитимен носител на историческата памет* и съответно кой е нейният истински говорител. Щом обществото е делегирало на държавата грижата по въздигане и поддържане на националния (исторически и културен) мемориал, то може да очаква точно това: държавата да използва мемориала като *ресурс за легитимност и контрол*.

*Онзи, който контролира спомена,
контролира идентичността*

За контакти:
д-р Емил Димитров
edimitrov@gbg.bg